

Krajina jako živý prostor

B. Políčková: Landscape as a Living Space. Život. Prostr., Vol. 42, No. 2, p. 80 – 84, 2008.

Landscape is the enlarged home. It is a phenomenon, which influences creating of identity of its residents, their perception of security, roots and the mankind itself. Up to high level it can be said, that landscape attracts certain type of residents. In this article we try to find factors, which affect establishment and maintenance of feeling of liveability and home. Also we try to take a look inside a change, which affected this feeling of home in the second half of the 20th century.

Krajina je rozšířený domov. Je fenoménem, který působí na tvorbu identity svých obyvatel, jejich vnímání jistoty, kořenů, sebe sama. Do značné míry se dá tvrdit, že krajina formuje své lidi, že přitahuje jistý typ obyvatel, residentů, ať starousedlíků, či tzv. náplavy. V tomto článku se pokusíme přiblížit faktory, které působí na vznik a udržení pocitu obyvatelnosti a domova. Pokusíme se též o pohled na změnu, která se v této oblasti udála ve druhé půli 20. století.

Krajinné struktury, sociální funkce krajiny a jejich změny na příkladu regionu Miroticka

Fenomény obyvatelnosti krajiny, jistoty, kořenů i vědomí vlastní identity spojené s krajinou (krajinou ve smyslu autorů Formana, Godrona, 1986 a Lapky, Gottlieba, 2000), ve které žijí respondenti, míra a síla jejich vztahů k jednotlivým jevům v krajině i krajinně jako celku – byla klíčová témata případové studie *Krajinné struktury, sociální funkce krajiny a jejich změny na příkladu regionu Miroticka*. Lokalita byla vymezena katastry obcí Stráž, Stražovice, Bořice, Jarotice a Radobytce.

Studie byla koncipována jako kvalitativní (Strauss, Corbinová, 1990) s použitím převážně narrativní metodologie (Hendl, 2005), a proto zahrnovala relativně menší počet respondentů. V letech 2002 – 2006 jsem realizovala šetření s hloubkovými, otevřenými rozhovory na základě unifikovaných dotazníků (42 otázek) s 31 respondenty (26 starousedlíky, kteří se tam narodili a buď nikdy z regionu neodešli, nebo se navrátili, 5 novousedlíky žijícími tam již relativně dlouho – patnáct a více let, takže se do prostředí včlenili, orientují se v krajině i v sociálních vztazích).

Na základě analýzy těchto až několikahodinových rozhovorů jsme získali obraz minulého a současného

stavu i predikci budoucího vývoje rurální krajiny v okolí Miroticka.

Zkoumali jsme též skutečnosti vztahující se ke kulturně-sociální podmíněnosti vývoje krajiny – vznik a vývoj pomístních jmen, paměťové struktury society ve vazbě na paměťové struktury krajiny (Cílek, 2002). V tomto článku se však chceme podrobněji zabývat vztahem respondentů ke krajině; kategoriemi, které se vztahují k obyvatelnosti krajiny (Žák, 1947) a vzniku „pocitu domova“.

Faktory působící na vznik a udržení pocitu obyvatelnosti a domova

V průběhu analýzy rozhovorů se vygenerovaly následující faktory a subfaktory, které podrobíme bližší specifikaci a nahlédneme i na interakce mezi nimi: *Krajina, příroda, její charakter i konkrétní složky; Práce (zejména zemědělská) v krajině; Etická kategorie - vnímání, cítění se v této krajině, zvyk, pocit bezpečí; Vzpomínky; Estetická kategorie – měřítko, krása, úkryt i tajemno a Zachovalost, neporušenost – kategorie prolínající se všemi předcházejícími.*

- *Krajina, příroda, její charakter i konkrétní složky.* Hlavní hodnoty, vážící je k této pozdně rurální krajině spatřovali respondenti v přírodě jako celku i v jejích jednotlivých prvcích – vodě, cestách, stromech, i v možnosti toulek, chůze, pocitu volnosti. Vysoce cenili i neporušenost krajiny, klid, prostor, rozhled. Uvědomovali si její charakter a ač by se dalo říci, že tento rurální typ krajiny je v Česku poměrně běžný, hodnotili jej jako vysoce souladný, jedinečný, hodný ochrany.

- *Fenomén zemědělské práce* se zde vyjevuje jako namáhavé, ale svobodné konání, které svojí podstatou

určuje i pozdější respondentovo vnímání. Krajinu vnímá jako vhodnou či méně vhodnou k hospodaření. Podobně hodnotí i krajinné prvky – zda cesta vede tam, kam potřebuje, zda strom roste rovně. Někdy je tento přístup zbaven estetizujícího pohledu, ale někdy naopak, jej zpětně vyvolává – souměrnost polí, mezí, jejich rytmus i linearita, uměřenost měřítek, to vše je výsledkem snažení mnoha generací preferující, vysoko stavějící a dnes už i obhajující hodnotu zemědělské práce.

Citace respondentů (kvůli zachování anonymity uvádíme jen pohlaví a rok narození): *Dělala jsem nejradši na políčku a v hospodářství. „Kde se kdo zrodí, tam se hodí.“* (žena, 1933).

Nejradši jsem byla v rostlinnej, vypomáhala jsem i u dobytka, co bylo třeba. Nejradši jsem bejvala, když se třídily brambory a stavěly se paňáky, to jste musela postavit hodně paňáků, aby jste měla jednotku... mě bavila práce, na všech polích... (žena, 1908).

Práce v krajině, ta mě baví. Toulat se po polích, i ta samota, že se dostanu do končin, kde místní nebyli kolik let. U mě je to účelný žití v krajině, nejsem jen procházkovej typ (žena, 1959 – novousedlík).

• **Etická kategorie – vnímání, cítění se v této krajině, zvyk, pocit bezpečí.** S prací, aktivním bytím v krajině a podílením se na jejím vzhledu hluboce souvisí i respondenty oceňované hodnoty krajinněetické. Je to kategorie cítění a vnímání krajiny – vyjadřované výrazy jako volnost, součást, samota, domov, rodiště, jistota, zvyk, známá místa, prostota života, čistota, kouzlo.

Soubor klíčových slov této kategorie vytváří docela přesnou charakteristiku tohoto typu rurální krajiny i jejích kvalit, které jsou pro respondenty rozhodující při tvorbě vazby, identity, kořenů. Jeden termín je vázán na druhý, jakoby od sebe nebyly ani dost dobře oddělitelné. Volnost, samota, čistota a vyhovující měřítko se váží k pocitu domova, rodiště, zvyku, blízkým lidem, prostému životu a vzpomínkám. Fyzické pocity se spojují s psychickými. A stejně tak má tato krajina pro své respondenty obě části. Jako by pro ně byla živým organismem, byť to vědomě neříkají, lze to vyčíst mezi řádky jejich odpovědí. Je to jakési předvedomé holistické vidění této krajiny, byť formulované laicky, ale velice přesné. I ve své syrovosti.

Hodnoty krajinněetické jsou zároveň reprezentované vzpomínkami (tradovanými i napříč generacemi), či pocitem „patřím sem“. Pro respondenty je to krajina s kořeny, je evidentní, že v této krajině je na co navázat...

Citace respondenta: *Je to domov, že se na to nemůžu zapomenout, to nám dalo takový uspokojení, takovou jistotu* (muž, 1933).

• **Vzpomínky.** Mnohé respondenty k jejich krajině nejvíce přitahují vzpomínky. A to jak ty pozitivní, tak i stesk po sociálních vazbách a kulturním dění.

Vzpomínky jsou součástí paměti krajiny. Vzpomínky tradované v rodě vytváří vztahy potomků k místu, ke krajině, individualitu i kořeny. Vzpomínky tradované v širší societě tvoří po(d)klad, který v krajině udržuje kontinuitu, tvoří vztah society k významným krajinným prvkům i k jejímu celkovému charakteru. Tvoří pocit, že se respondent má kam a k čemu vrátit – že je v této krajině a mezi svými lidmi doma.

Citace respondentů: *Nejradši mám pohled ke hřbitovu, mám tam ty svoje – za pět let jsem ztratila ty nejdražší – manžela, bratra i syna* (žena, 1926).

Rybník, kostel, školu, tu krajinu. Vyjdeš za rybník, lesík, hráz, ptáci, zvěř jsou vidět srnky, bažanti, zajíce – dneska už můj, ale bejvalo toho dost. Cesty do Jarotic i do Stražovic zavorali. Dřív, když zapršelo, tak to chytl rybník, byly tam vysoký meze, dneska jde všechno do vsi (muž, 1942).

• **Estetická kategorie – měřítko, krása, úkryt i tajemno.** Je určována klíčovými pojmy, jako pohled, rozhled, kouzlo, čistota, členitost; pozitivními i negativními estetickými vjemy; srovnáváním dříve a dnes.

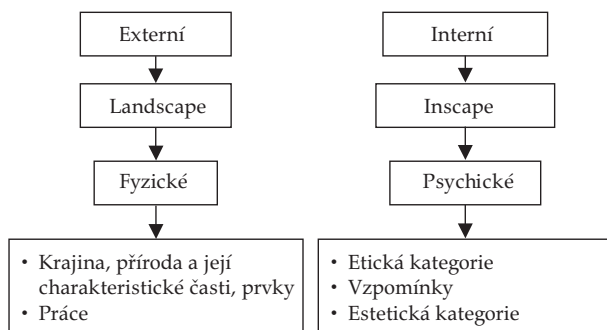
Četnost těchto pojmů ve výpovědích respondentů hovoří o tom, že estetický pohled na krajinu je vlastní mnoha lidem, jakkoli si jej sami ani neuvědomují, či sami sebe neoznačují jako estety.

Citace respondentů: *Čistota. Každý den je to jinak, jiný, ale pořád čistý. Což si v rámci ulice nedovedu představit. Někdo řekl „je třeba, aby se člověk díval do dálky“ a to ve městě nejde. Spolužáci z hájenky ve městě na nástavbě trpěli jak zvěř, protože neměli prostor* (žena, novousedlík, 1962).

Dneska už jsem tím zhnusená, jak ta krajina dopadla, nic nemá svůj místo. Byla to u Pančáru hráz, pásly se husy, Báčavka je dneska spoušť. Tam se chodilo na lískový oříšky, ty studánky ... Dneska sem šťastná, že tam nemusím jít, pač se nemusím rozčilovat. Je to pro mě bolestivý, je lepší když to nevidím, pač s tím nic nezmůžu (žena, 1928).

Kromě estetické hodnoty, kterou respondenti nesporně této krajině přisuzují, je její silnou stránkou i vyhovující měřítko. To, že respondenti reflektují i negativní vlastnosti některých fenoménů, svědčí o tom, že krajina-domov není jednoznačně zbožštěna, že je respondenty nahlížena ve své plasticitě – jako zranitelný prostor, systém, organizmus. Tyto kategorie faktorů ovšem neexistují samy o sobě. Na první pohled by se zdálo, že se dají včlenit pouze do systému externí x interní (obr. 1).

Ale při soustředěnějším pohledu na charakter výpovědí respondentů i charakter samotných faktorů

1. Systém interní a externí v krajině

zjistíme, že významnou vlastností těchto faktorů je schopnost přetvářet (člověka či krajinu), či být přetvářen, formován. Pro zjednodušení tuto vlastnost nazvěme aktivitou/pasivitou v systému. Pak kombinací obou přístupů vznikne následující schéma (obr. 2).

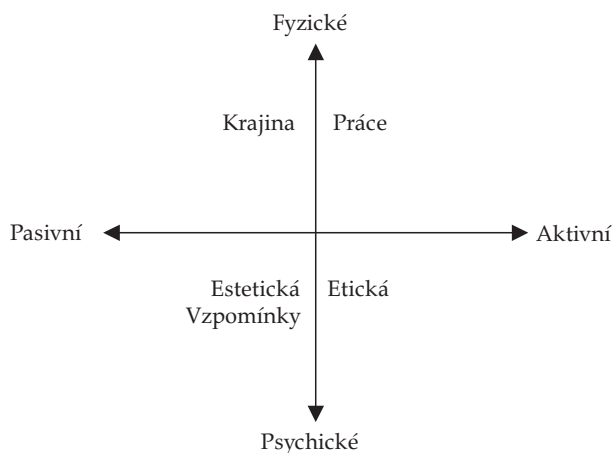
Toto schéma je, samozřejmě, velmi zjednodušené, neboť působení v systému je jednak mnohdy zpětnovazebné, jednak pro bytí (a ne pouhou existenci) je žádoucí, aby byly účastné všechny jmenované faktory. Aktivita a pasivita nejsou tedy aspekty hodnotící, pouze popisné, (stejně jako např. termíny fyzické a psychické). Zcela jinak je tomu s kategorií zachovalost, která prolíná všemi ostatními kategoriemi, ale její vyšší míra se dle respondentů považuje u zmíněných kategorií za žádoucí; nižší míra, naopak, znamená narůstající neuspořádanost a porušenost systému.

Pocit bezpečí, domova a příslušnosti ke krajině

Zmiňované fenomény spolu velmi úzce souvisí, navazují na sebe. Postupně totiž odkrývají vrstvy a dimenze obyvatelnosti krajiny (reprezentované zde pocitem domova) a změnu, která tento pocit domova i samotný fenomén obyvatelnosti krajiny postihla. Budeme se ale zabývat i tím, jak se měnil pocit domova v závislosti na změně krajinných struktur a zda se v závislosti na krajinných změnách nějak proměnila i struktura místní society.

Tato krajina se respondentům jeví jako poměrně bezpečná. I když, zejména někteří starousedlíci připouštějí nejistotu, nedůvěru v souvislosti s rostoucím počtem krádeží v oblasti. (Což ovšem může souviset s dobovou kriminalitou vzrůstající po r. 1989, projeví se zde zejména vykrádáním kostelů a rekreačních objektů.)

Jen jeden respondent popsal strach z pocitu v místě, strach spojený se zážitkem v krajině, který je pro nás ale velmi významný. Ostatní, pakliže strach přiznali, pak jen z lidí.

2. Schéma faktorů působících na obyvatelnost domova

Citace respondenta: *To jo, já jdu až ke Kožlí. Jen jednou, tam na loukách byl ten a bylo strašný ticho a už jsem byl skoro až u Malívského a něco se mi nezдало. A tak jsem popad psa a šli jsme dom. To na mě přišlo to ohromný ticho. Jinak jsem se nikdy nebál (muž, 1920).*

Tento popis zážitku strachu až metafyzického souvisí s místem se silným *geniem loci* – poblíž zaniklé vesnice Malívy. Ve zkoumaném mikroregionu se traduje, že vesnice Malívy byla vypálená zemanská tvrz a mnozí respondenti dodnes popisují tíseň, která je na tomto místě potkává. Tento pocit, paradoxně, vyvolává v mnoha respondentech zesílení pocitu domova. Pocit, že v „mé krajině“ je cosi tajemného, nevysvětlitelného, jí dodává magickou sílu, kterou respondenti spojují s pocitem domova. Jakoby se tím zesilovala moc krajiny, její potenciál, který překračuje lidské hranice a možnosti, a tím ochranný charakter přírodních mocností, či naopak, jejich „spravedlivou, trestající sílu“. Možná ovšem, že tento princip jen kopíruje lidskou duši – každý má v sobě skrytá místa, nevědomí, skryté rezervy či síly, a proto je potřebujeme mít i okolo sebe, ať již je to stará půda, setmělý kostel s rozžehnutými svíčkami, či tajemná místa v krajině.

Co způsobuje a udržuje pocit domova

O tom, že tato krajina má potenci být domovem, svědčí následující odpovědi. Na otázku *Cítíte se tu doma?* odpovědělo „ano“ 20 starousedlíků a 4 novousedlíci, 1 novousedlík odpověděl „nevím, spíše ne“. Z odpovědí po tázání se po pocitu domova, co jej způsobuje – ze zdánlivě jednoduché otázky se vygenerovalo 7 hlavních kategorií a pak 2 kategorie, které jsou tak hraniční, že je třeba rozklíčovat předem.

Jsou to kategorie popsané několika respondenty slovy „líbí se nám tu“ a „cítíme se tady dobře“ – tyto kategorie totiž ve své lapidárnosti obsahují všechny ostatní a sumarizují tak pocity, které dále rozšifrováváme v přesnějších kategoriích. A je důležité tyto dvě předkategorie mít na paměti, neboť vypovídají cosi podstatného o charakteru této krajiny a jejím potenciálu být domovem. A generují další otázky: *Může být domovem místo, kde se nám nelíbí a kde se necítíme dobře?* Či ještě konkrétněji – *Může být domovem krajina, kde se nám nelíbí a kde se necítíme dobře?*

Respondenti měli možnost zmínit více příčin, které stojí za jejich pocitem domova, tab. 1 je členěna podle četnosti zmiňovaných faktorů. Podívejme se blíže na některé významné kategorie zobrazené v tabulce:

- **Vztahy.** Opět se prokazuje, že vztahy hrají pro člověka tak významnou roli, že se promítají do jeho vnímání domova, krajiny. Pro někoho je krajina a místo, kde se cítí doma, určováno vztahem k životní lásce, manželovi či dětem, pro jiného je to, naopak, vztah k místu, který vytváří pocit domova.

- **Kořeny.** Pod kategorií vztahy se zde řadí i subkategorie kořeny. Je to totiž zvláštní typ vztahu, který zahrnuje pocit kontinuity a úcty jak k předkům, tak ke krajině i půdě. Pocity odpovědnosti a závazku. Je to jeden z nejetičtějších a člověka nejvíce svazujících, a zároveň nejvíce jistoty a ukotvenosti dodávajících pocitů – vědět odkud jsem vzešel, kde mám své kořeny. A ne nadarmo v moderní městské společnosti

Tab. 1. Analýza odpovědí respondentů na otázku *Co způsobuje pocit domova?*

Kategorie	Starousedlíci	Novousedlíci
Vztahy (k lidem, rodině, místu)	13	1
...z toho „vychovat zde děti“	2	0
Místo narození a mládí	9	1 (připomíná)
Zvyk	8	0
Krajina	6	1
Vzpomínky	5	2
Soudržnost society	3	0
Rodinná soudržnost	2	0
Práce	2	2
Minulá kultura	3	0
Jistota a bezpečí	2	0
Klid	1	2
Soběstačnost	2	0
Líbí se nám tu	1	1
Cítíme se tu dobře	1	1

mnoho problémů s identitou pochází právě z absence tohoto vědomí.

- **Místo narození a mládí.** Je podstatné i pro respondenty, kteří odsud odešli a vrátili se až v důchodovém věku. Vazby z mládí a pocit vyjádřený v mnoha českých rčeních od „toto je moje rodiště“, „rodná hrouda“, „znám tu každý kámen“ až po v této oblasti velmi často citované místní rčení „Kde se kdo zrodí, tam se i hodí“ zrcadlí výstižně význam, které má pro pocit domova místo narození. Posledně jmenované rčení je zároveň hlubokou lidovou filozofií – reflektuje totiž nejenom místo, ale i sociální status a historickou danost, do kterých se člověk narodil a ve kterých si připadá „jako doma“ a podvědomě je potom celý život vyhledává.

Citace respondentů: *Tak nějak k tomu člověk od mládí přirůstá. Ví, kde je v lese jaké kámen (muž, 1945).*

Kde se kdo zrodí, tam se i hodí (žena, 1942).

- **Zvyk.** I fenomén zvyku zahrnuje mnohé. Člověk uvykne svým sousedům, sociálním vazbám, situaci, měřítku krajiny, jejím strukturám. Ale zvyk pro pocit obyvatelnosti krajiny a pocit domova znamená ještě něco jiného, velmi podstatného. Je to smířenost se situací, ale i jasná orientovanost ve vazbách i v krajině. Ne nadarmo člověka v této souvislosti napadá rčení „zvyk je železná košile“, svazuje nás, ale zároveň chrání. Zvyk je něco, co vytváří domov. Těžko bude mít člověk domov tam, kde není zvyklý.

Velmi důležité pro fenomén zvyku jsou i dvě vlastnosti, popsané jedním z respondentů:

Právě to, že to znám tady. I to, že jsem viděl, jak se ta krajina mění, paseky jak rostou... (muž, 1978). Tato citace totiž popisuje zároveň dynamiku krajiny a její kontinuitu ve vztahu k člověku, ale i vztah a pocit kontinuity, které se vytváří v jedinci, když tuto dynamiku a růst vidí na vlastní oči.

- **Klid.** Klid je podstatnou kvalitou této oblasti, avšak někdy je to klid až tíživý. Vypovídá o vymírání vesnice, starousedlíků, starých vazeb a zvyků. Vypovídá o anonymizaci venkova a změštění vesnice, o porušení kontinuity a bývalých sociálních vazeb – kde každý věděl, co se šustlo a o každém něco. To byla podstata, a zároveň daň soužití na vesnici – každý viděl druhému takřkajíc do talíře, ale tím pádem lidé málokdy překročili hranici „neslušnosti“. Výjimky byly trestány sociální exkomunikací – což byl v malé komunitě veliký trest. Nárůst tohoto „negativního klidu“ obyvatelnosti krajiny podle respondentů nikterak neprospívá.

- **Minulá kultura.** Tato kategorie úzce souvisí s předchozí. Udržování sociálních vazeb se dělo neje-

nom posilováním sociální kontroly, ale i pozitivní formou – posilováním místní kultury – byť se to obojí dělo naprosto nevědomě a nikoho by ani nenapadlo to takto nazývat. Jisté ale je, že při zábavách, hrátkách či nácvičku ochotnických představení se lidé setkávali, dávali dohromady či rozcházeli – zkrátka byl to tavící tyglík sociálních vazeb, který dnes citelně chybí.

• **Soběstačnost.** *Zvyk, a to, že se tu můžu postarat sama o sebe...* (žena, 1947).

Vztah, zvyk, dynamika, kontinuita, kořeny a soudržnost se vyjevují jako klíčové aspekty pro vnímání konkrétní krajiny jako domova. Další aspekty, typické pro tento typ krajiny – jistota, bezpečí, klid a soběstačnost – jsou ovlivněny charakterem tohoto regionu, který má potenciál být domovem (a to pro všechny dotázané). Kategorie „líbí se nám tu“ a „cítíme se tady dobře“ prolínají jak etickou, tak i estetickou dimenzi krajiny a domova. Dotýkají se vztahů, zvyků i kultury, ale i obyvatelnosti a materiální stránky bytí.

Domov a změna krajiny

Obyvatelnost krajiny se pro většinu respondentů prudce snížila při násilných změnách ve třech zlomových bodech. Datují je do druhé poloviny 20. století: s počátkem kolektivizace, 60 – 80 léta (ta vnímali jako čas největší změny novousedlíci) a pak po r. 1989.

Nejčastěji zmiňovanými skutečnostmi byly ztráta členitosti a barevnosti krajiny, ztráta různorodosti, zmizení rastru polí, změna zrna a charakteru krajiny, zarůstání obecních drah, rozorání cest – ztráta komunikací, zarůstání krajiny jako celku. V oblasti sociální pak odliv lidí do města a vymírání obyvatel, úbytek společné práce, konec individuální odpovědnosti za krajinu i jednotlivé její části.

Nejcitelněji v souvislosti s pocitem domova respondenti vnímali ztrátu vztahů, které byly před kolektivizací. Tuto ztrátu ovlivnilo několik faktorů. Na venkově zbylo málo lidí, což už je samo o sobě citelná změna – ovlivňující jak pocit bezpečí, pospolitosti, možnost volby partnera či možnost pomoci z nejbližšího okolí, ale i mnohé jiné fenomény života v rurální společnosti.

Za mnoho let tlaku se v lidech usadila nedůvěra. A to nejen nedůvěra lidí mezi sebou, ale mnohdy i k sobě samému. Nejistota, co já sám ještě snesu a kdy já sám zradím své svědomí, přesvědčení, je naprosto zhoubná a působí jako plíživá nemoc nejen českého venkova, ale možná i celé české společnosti. Zdálo by se totiž, že skončila s pádem socialismu, ale moc peněz a tlak různých zájmových skupin (stavební, developerké společnosti, betonáři, silničáři apod.) je natolik výrazný, že si s mocí strachu a šera, které vládlo české kotlině v letech 1945 – 1989 téměř v ničem nezadá. Což

je zřetelné nejen z výpovědí respondentů, ale fakticky i z jejich chování a konání.

S oběma těmito fenomény (jak s úbytkem nositelů, tak i s růstem nedůvěry) souvisí i ztráta kulturní kontinuity, což je kategorie, která prolíná jako červená nit napříč celým šetřením.

Rozvolnily se, nebo se u některých lidí i zcela ztratily vazby ke krajině, oslabil se pocit odpovědnosti za ni. Respondenti reflektují i fakt, že v přírodě samé proběhly zřejmě nevratné, nebo těžko vratné změny – nejen ve fyzické struktuře krajiny, ale i ve složení fauny a flory. Vidí, že zcela vymizely, nebo se staly vzácnými některé druhy zvířat i rostlin, bez kterých dříve byla zemědělská krajina nemyslitelná. A to nejen výraznější druhy – jako čejka, zajíc, či z rostlin několik druhů vstavačů, ale i druhy dříve řazené k polním plevelům – jako jasný příklad může sloužit drchnička modrá.

Jako jediné výrazné pozitivum někteří respondenti uvedli zlehčení života (oproti stavu za první republiky), za které je ale zapláceno ztrátou pospolitosti, pocitu bezpečí a vědomím, že mi lidé z nejbližšího okolí pomohou.

Stručné shrnutí názoru respondentů by mohlo znít takto *„Ubylo namáhavé práce a bídy, zato se zde cítíme osamocení, schází nám sousedské vazby, vzájemná pomoc a možnost spolurozhodování o osudech obce. Na to, co bude s naší krajinou nemáme vliv, ačkoli jí máme rádi a cítíme ji stále jako svůj domov.“*

Nejcitelnější a nejbolestnější fyzickou změnou, kterou lidé v krajině zaznamenali, byl úbytek cest, rozorání mezí, zarůstání a devastace polí i lesů, vykácení stromů a alejí ve volné krajině a devastace drobných sakrálních staveb. Mezi změny, které s krajinou souvisí, byl počítán i lidský faktor – ztráta práce lidských rukou v krajině, ztráta víry, naděje a motivace ke znovuoživení regionu a jeho struktur. Což je skutečnost málo potěšující.

Literatura

- Cílek, V.: Krajiny vnitřní a vnější. Praha: Dokořán, 2002.
Forman, R. T. T., Godron, M.: Landscape Ecology. New York: John Willey, 1986, česky Krajinná ekologie. Praha: Academia, 1992.
Hendl, J.: Kvalitativní výzkum. Praha: Portál, 2005.
Lapka, M., Gottlieb, M.: Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků. Praha: Slon, 2000.
Strauss, A., Corbinová, J.: Basics of Qualitative Research Grounded Theory Procedures and Techniques, Sage, Newbury Park, California, 1990, česky Základy kvalitativního výzkumu. Boskovice: Albert, 1999.

Mgr. Berenika Políčková, Národní zemědělské muzeum, Kostelní 44, 110 00 Praha 7 a Ústav systémové biologie a ekologie v. v. i. AV ČR, Na sádkách 7, 370 05 České Budějovice, panhouska@volny.cz